

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ — халқимизнинг маънавий тараққиёти, миллий тафаккур пойдевори, халқимиз маъ-ятининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнини ифодаловчи т. Мазкур мавзунинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида қуйидагича асослаб берилган: **“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”**. Халқимиз маъ-ятининг тарихий илдизлари заминимизда яратилган қад. тош битиклар, ривоятлар, афсоналар, ҳикоятлар ва дostonларга, яъни халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Спитамен, Алпомиш, Гўрўғли, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоят ва дostonларда ватанпарварлик, мардлик, дўстлик, садоқат, вафо, халқ ва юрт озодлиги учун фидоийлик руҳи бадиий тасвирланган. М.т.и. мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қад. шаклларида ҳам ўз аксини топган, ҳар бир дин ўзига хос маъ-ят тизимини яратган. Ана шу динларининг асосий китобларида муайян маънавий тизимлар ўз ифодасини топган. М.т.и. такомиллашиб боргани сари, улардаги маънавий т.лар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган. **“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, «Авесто» деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутати**” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 31-б.). Аждодларимизнинг қад. китоби «Авесто»да халқимизнинг ўша даврдаги маъ-яти, мад-ти, урф-о.лари ва қадриятлари ёритиб берилган. «Авесто» зардуштийликнинг асосий китоби бўлгани сабабли унда бу диннинг маънавий т.лар тизими ҳам ўз ифодасини топган. Асарда эзгулик, яхшилик, маънавий баркамоллик, хурфидрлик, инсонпарварлик каби хислатлар Аҳурамазда қиёфаси орқали кўрсатилган. **«Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги**

замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 32-б.). «Авесто»да юртимиз заминида яшаган халқларнинг исломгача бўлган даврдаги табиий-илмий қарашлари, айниқса, ахлоқи ва маъ-ятининг рив-ши тарихига оид ғоят муҳим манбалар бор.

"Маълумки, бу дунёда ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий қаҳрамонлари, ўзи севиб ардоқлайдиган атоқли инсонлари бўлади. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд маънавий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл инсонлар этиб тарбиялаб келган. Шу маънода, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик кўшиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир достон бўлса, «Алпомиш» ана шу дostonнинг шох байти, десак, тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган. Шу боис «Алпомиш» достони бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади. Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг енгилмас баҳодири — Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлган азамат ўғлонларимиз — бугунги алпомишларнинг маънавий қиёфасини

кўрамиз (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 33-34-б.). **Кўхна тарихимизни** шу маънода кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такроран айтишга тўғри келади. **Яъни, ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 35-б.).

М.О.да маъ-ят тўғрисидаги қарашлар ривожда VIII-XII а.лар катта аҳамиятга эга. Бу даврда ижтимоий -сиёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган, ислом дини кўпгина шарқ халқларининг умумий динига айланган эди. Қуръонда таърифлаб берилган маъ-ят тизими халқларимиз тарихи ва мад-тига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган. **Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Нега деганда, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб бўлган фазилатлар айнан ана шу заминда илдиз отади ва ривожланади** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 36-б.). Юртимизда яшаб ўтган ҳар бир мутафаккир, аллома ижодида ислом дини таъсири яққол сезилиб туради. Шу билан бирга, исломнинг юртимизда тарқалиши давридаги истило оқибатида миллий маъ-ятимизнинг кўп қадриятлари мусулмон маъ-ятига ўрин бўшатгани тўғрисида Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ёзиб қолдирган.

Халқимиз маъ-яти ислом тарқалган халқлар мад-тининг ривожига ҳам катта таъсир кўрсатган. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Марғиноний, Замахшарий, Насафий, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил каби зотларнинг бой меросининг жаҳон цивилизациясига таъсири катта бўлган. Замонавий ислом

илоҳиётчиларининг Имом Бухорий асарларини Қуръондан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётгани, Имом Термизий ва Нақшбанд қабрлари муқаддас қадамжоларга айлангани бежиз эмас. **Ватандошимиз — Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг маънавий мероси, жумладан, «Сунани Термизий» асари ҳам мусулмон оламида ана шундай юксак қадрланади. Алломанинг асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 39-б.).

Милоднинг VIII – IX аларига келиб ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижтимоий ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу даврда мад-й рив-ш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тараққиёти учун имконият пайдо бўлди. **Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Имом Бухорий вафот этган йили, яъни милодий 870 йили тарихимиздаги яна бир мумтоз сиймо — Имом Мотуридий таваллуд топган экан. Имом Мотуридий бобомизнинг ўрта асрлардаги ғоят хатарли ва таҳликали бир вазиятда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, авлодларга ибрат бўладиган маънавий жасорат намунасини кўрсатиб, ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга сазовор бўлгани бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва матонатидан далолат беради** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 39-б.). Ўша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850) халифа Маъмун ташкил қилган «Байтул ҳикма»да катта мавқега эга бўлган. У илгари сурган ғояларда маъ-ятнинг умуминсоний жиҳатлари ифодаланган. Хоразмий олимнинг маъ-ятини таърифлар экан, қуйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқларида асарлар ёзиш билан ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар. Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг

асарларини шарҳлайди, бу билан қийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди». Бу сўзлар бутун шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳозирги интеллектуал мулк эгалари маънавий киёфасининг асосий хус-яти сифатида намоён бўлади. Шарқ мад-ти тарихида муҳим ўрин тутган аллома Абу Наср Форобий (873-959) ҳам маъ-ятга катта эътибор берган. Форобийнинг маъ-ятга оид қарашлари «Мадинатул фозила» таълимотида ўз ифодасини топган. Аллома фозил жамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабат лар қарор топган даврда вужудга келадиган маън-й-ахлоқий хус-ятларнинг умумий тизимини изохлаб берган. Форобий бундай жамиятда диний маъ-ят ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда калом (теология) ва фикҳ (ҳуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маън-й-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабат ларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жамият ва илм-фан маъ-ятини фал-й билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида талқин этган дастлабки Шарқ файласуфларидандир. Маъ-ят мавзусини Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маъ-ятнинг вужудга келиши ижтимоий муносабат лар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган. Мас., кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мам-тлараро мад-й-илмий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди. Шу билан бирга, у босқинчиларнинг юртимиз мад-й ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, мад-й тараққиётда ворисликнинг аҳамиятини

таъкидлайди. Бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган буюк аллома ва азиз-авлиёларимиз орасида Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанднинг муборақ сиймоси алоҳида ажралиб туради. Отабоболаримиз улуғ авлиё Баҳоуддин Нақшбандга чин дилдан ихлос қўйиб, уни «Баҳоуддини Балогардон» деб таърифлаб келишида теран маъно бор. Унинг «Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган ҳаётбахш ҳикмати динимизнинг олижаноб маъно-моҳиятини ёрқин ифодалаб, худдики шу бугун айтилгандек жаранглайди. Маъ-ят масаласи Абу Али Ибн Синонинг (980-1037) ҳам диққат марказида турган. Алломанинг маъ-ятга оид қарашлари «Донишнома», «Соломон ва Ибсол» каби асарларида ўз ифодасини топган. Унинг назарида, ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади. Ибн Сино инсон, уни ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Ибн Синонинг фикрича, одамнинг қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлишга интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олиши билан белгиланади. Агарки мана шу муқаддас заминимизда таваллуд топиб, вояга етган, ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат тарихда, айтилиши вақтда башариятнинг бугунги тараққиёт саҳифаларида ҳам ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир ва алломаларимиз, азиз-авлиёларимизни таърифлашда давом этадиган бўлсак, ўйлайманки, бу борада узоқ гапириш мумкин.

Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз эса, бундай улуғ зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборатдир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 43-б.). М.т.и.нинг юртимизга тегишли фал-й-тарихий таҳлили Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синолар мероси б-нгина чегараланиб қолмайди. Унинг ал-Бухорий, ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намояндалари бўлган тасаввуф таълимотига ҳам тўғридан-тўғри

алоқаси бор. Шу билан бирга, жаҳон мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби зотларнинг бу борадаги қарашлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган «Саодатнома», «Гулистон» ва «Бўстон», «Баҳористон», «Хамса» каби бебаҳо асарлари жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Дунёда уларга қиёслайдиган, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ билан санарли. Ушбу анъана юртимиз мад-ти тарихида асло тўхтаб қолгани йўқ ва бу борада А. Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX а. охири), А. Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» (XIX а. бошлари) асарларини эслаш kifоя. Алломалардан бири Аҳмад Яссавий (1105-1166) диний, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг ўша замонга мос келадиган тизимининг намоён бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини н.назаридан таърифлаб берган. «Девони ҳикмат» мажмуасида Яссавий маъ-ятнинг асосий шакллари – имон, ҳалоллик, поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, беозорлик, ҳокисорлик каби хислатларга таъриф берган. Собиқ шўро даврида Яссавий қарашлари танқид қилинар эди. Аслида, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, мад-й меросимизга жуда катта таъсир кўрсатган. Маънавий меросимизда нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1388 йилда вафот этган), Хўжа Аҳрор (1409-1492) ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган ғоя ҳамда қарашларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нақшбандия тариқати мусулмон Шарқида кенг ёйилган, Жомий, Навоий ва б. мутафаккирларнинг ҳурмат-эъзозига сазовор бўлган. Ҳазрат Навоий «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандлик тариқати ўзининг кўпгина жиҳатлари билан бошқа оқимлардан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки таркидунё қилиш эмас, балки «қўл ишда, кўнгил Аллоҳда» бўлмоғи, поклик, ҳаё, камтаринлик комил инсонга хос асосий фазилатлар экани уқтирилади. Ўрта а.лар маъ-ятида Амир Темур ва темурийлар даврининг, умумбашарий маъ-ятнинг илмий таҳлилида Улуғбек ва у раҳбарлик қилган олимлар мероси катта ўрин тутади. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг маъ-яти, хулқи, ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуклари»да ижтимоий -сиёсий масалалар билан бирга маъ-ят масаласига ҳам катта аҳамият берилган. Ушбу асар Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, уламолар, аркони давлат ва б.га муносабат и учун асосий мезон бўладиган маъ-ят тамойиллари ўша замон н.назаридан баён қилинган. Амир Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мам-тни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўғит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. **“Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли ҳикматлари халқимизда қадимдан мавжуд бўлган «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган мақолга ҳамоҳанг бўлиб, инсонни доимо ақл-идрок, адолат ва юксак маънавият асосида яшашга**

даъват этиши билан эътиборлидир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 45-б.). Умумбашарий маъ-ят таҳлилида Мирзо Улуғбек (1394-1449)нинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий маъ-ят, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. **Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маъ-ятининг асосларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади. «Зижи жадиди Кўрагоний» деб номланган Улуғбекнинг астрономик жадвали ўрта асрларда латин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани фикримизнинг яққол исботидир** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 46-б.). Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий маъ-ятни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний маънавий тамойилларнинг хус-ятларини ҳам изоҳлаб берганлар. **Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 47-б.). Алишер Навоийнинг одил жамият тўғрисидаги қарашларида умумижтимоий маъ-ят тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий маъ-ят тизими таърифланиб, улар ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Мутафаккирнинг бу борадаги ғоялари бугунги мустақиллик шароитида жамият маъ-ятини юксалтириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Аммо Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мам-тда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учраб, парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яхлит цивилизациямизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий маъ-ят тизими дарз кетди. XIX а.нинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг муштамлакаси бўлиб қолди. Бу даврга келиб Аҳмад Дониш (1827-1900), Сатторхон (1843-1906), Фурқат (1858-1909), Муқимий (1859-1903) каби адиблар маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилдилар. Мас., А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» асарида маънавий мад-т, ахлоқ талаблари ва зиёлиликнинг инсон камолоти учун аҳамияти баён қилинган. Хуллас, **“тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб келганини кўришимиз мумкин”** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 49-б.). Хус-н, XIX а.нинг охирлари ва XX а. бошларида юртимизда «жадидлар»

оқими вужудга келди. Ҳаётда рўй бераётган турли ўзгаришларни ўрганиш, умуммиллий маъ-ятимизни жаҳон тараққиёти талаблари н.назаридан таҳлил қилиш борасида М.Бехбудий, Сўфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг хизматлари беқиёсидир. Чунончи, А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида ўзига хос маъ-ят тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби – «яхши хулқлар», ғазаб, жаҳолат, разолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм сингари «Ёмон хулқлар» теран таҳлил этилган. Афсуски, қатоғон йилларида халқимиз маъ-яти ҳазинасидан муносиб ўрин олган бу каби асарлар тақиқланди. Буюк маърифатпарвар бобларимизнинг бой меросини ўрганиш, уларни тарғиб-ташвиқ этиш чеклаб қўйилди. Фақат республикаимиз мустақил бўлганидан кейингина ана шундай асарларни чоп этиш, халқимизни маърифатпарвар аждодларимизнинг эзгу ғояларидан баҳраманд этиш имкони туғилди.